

НАРОДНА «МАГІЯ» У ВИГОТОВЛЕННІ ТА ПОБУТОВОМУ ВИКОРИСТАННІ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ В НАДДНІПРЯНЩИНІ (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття)

У статті йдеться про народні «магічні» дії і способи в процесі виготовлення, купівлі та підготовки глиняного посуду до використання в Наддніпрянщині. Проаналізовано всі відомі свідчення, записані етнографами наприкінці ХІХ – упродовж ХХ ст. Авторка дійшла висновку, що такі дії над глиняним посудом були подібні за суттю в різних частинах досліджуваного регіону. Зазвичай вони пов'язані з проявами охоронної та імітаційної так званої «білої» магії. Лише в Бубнівці (Вінниччина) зафіксовано випадки виготовлення посудин за спеціальною технологією для так званої «чорної» магії.

Ключові слова: Наддніпрянщина, етнологія, глиняний посуд, традиція, символ, «пуп», мітка, культура харчування українців, магія, глечик, горщик, жінка, гончар.

В статье речь идет о народных «магических» действиях и способах в процессе изготовления, покупки и подготовки глиняной посуды к использованию на Поднепровье. Анализируются все известные свидетельства, записанные этнографами в конце ХІХ – на протяжении ХХ вв. Автор пришла к выводу, что такие действия над глиняной посудой были подобны по сути в разных частях исследуемого региона. Обычно связаны они с проявлениями охранной и имитационной так называемой «белой» магии. Только в Бубновке Винницкой области зафиксированы случаи изготовления сосудов по специальной технологии для так называемой «черной» магии.

Ключевые слова: этнология, глиняная посуда, традиция, символ, «пуп», метка, культура питания украинцев, магия, крынка, горшок, женщина, гончар.

The article is devoted to folk «magic» actions and methods in the process of making, purchasing and preparation of the earthenware crockery to the use in Naddnipryanshchyna. All known evidences recorded by the ethnographers in the end of the ХІХth–ХХth centuries are analyzed. The author has concluded that such actions with the brown ware are similar in essence in different parts of the investigated region. They are usually related with the manifestations of the guarding and imitatory so called «white» magic. Only in Bubnivka (Vinnychyna) the cases of making vessels according to the special technology for the so-called “black” art were fixed.

Keywords: Naddnipryanshchyna, ethnology, the earthenware crockery, tradition, symbol, umbilicus, mark, culture of nourishment of Ukrainians, magic, jug, pot, woman, potter.

Вивчення людської діяльності на фоні культурно-традиційного поля, у якому обертаються люди даного суспільства в певну історичну епоху, видається надзвичайно важливим. Це передбачає занурення дослідника у вир народного життя через актуалізацію окремих, зазвичай малопомітних постатей, які звично для них діяли в повсякденні. У полі нашого зору – жінка-господиня – носій народних знань про «прибуткове» ведення жіночого домашнього господарства, вагому частину якого складав глиняний посуд. Упродовж тисячоліть він був невід'ємною складовою культури мешканців досліджуваної нами Наддніпрянщини. На кінець ХІХ ст. – час появи перших ґрунтовних

етнографічних досліджень гончарства і способів використання глиняного посуду в народній культурі харчування, сформувався значний асортимент його форм, багаті традиції користування ним, зафіксовані в наукових працях Л. Соколовської, А. Твердохлебова, В. Щелоковської, І. Зарецького. Опрацьовуючи ці праці, доходимо висновку, що українці втворили самобутню культуру виготовлення і вжитку глиняного посуду.

З точки зору сучасного дослідника, глиняний посуд із самого початку був оточений раціональними і так званими «магічними» діями жінки-господині або гончаря під її впливом, які мали забезпечити довгий вік, плідне застосування

посуду, наділення його захисними властивостями, сприяти добробуту родини. На фоні мозаїчної панорами народного світосприйняття, особливостей культурно-історичних традицій українців, прийшов час об'єктивно проаналізувати картину «магічності» жіночих дій (профаних і сакральних) над посудом. Важливо розібратися, чи це «магія», коли господиня виконувала низку узвичаєних для неї дій, чи можна всі ірраціональні дії предків з погляду сучасності називати «магічними»? Розглядаючи цю проблему, варто враховувати неослабну увагу до неї, специфіку народознавчих праць різних епох, а також рівень обізнаності та «втаємниченості» господинь у веденні домашнього господарства. Відтак метою пропонованої статті є висвітлення теми «магічності» дій гончаря в процесі виготовлення, жінки-господині під час купівлі та підготовки глиняного посуду до використання. Дана розвідка присвячена малодослідженому в цьому сенсі регіону – Наддніпрянщині [5, с. 368].

Найбільше публікацій про глиняні вироби припадає на кінець XIX ст., другу половину 1920-х років, 1990–2000 роки.

Однією з перших спроб детального опису способів залучення глиняного посуду в кухонне господарство є ґрунтовна стаття «Пища и питье крестьян-малороссов, с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами», підписана ініціалами *В. Щ.*, що побачила світ у журналі «Етнографическое обозрение» 1899 року [1]. Написана вона на основі матеріалів, зібраних у Куп'янському повіті Харківській губернії зі слів селянок Марфи Столяревської, Параски Тур, Лукерії Солодкої та інших [1, с. 268]. Зокрема, її авторка, Варвара Щелоковська, згадала ірраціональні способи купівлі та підготовки до використання глиняних глечиків і горщиків мешканцями Куп'янського повіту Харківської губернії наприкінці XIX ст. Проаналізувавши працю, стає зрозуміло, що дослідниця послуговувалася не лише методом фіксації явища через збір інформації, але й таким вагомим для етнології методом безпосереднього спостереження, оскільки проживала в цій місцевості понад десятиліття.

Іншою специфікою позначена наступна праця – дослідження професора Миколи Сумцова «Очерки народного быта

(Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)» (1902) [20]. Описуючи стан гончарства в Охтирському повіті (перебуваючи там впродовж короткого проміжку часу – липня-серпня 1901 р.), учений звернув увагу на рідкісні обрядові вироби, зокрема весільні графини з левами й рюмки-трійчатки, зафіксував звичай написання хрестиків на глиняному посуді. М. Сумцов зазначив: «В Межирічі в Падалки, та і в інших місцях, наприклад у боромлянських гончарів, на глечиках завжди зображувався маленький хрестик. На інших гончарських виробах хрестиків не роблять». «Звичай писати хрестики на глечиках зумовлений базарним попитом. Такі глечики охоче розкуповуються бабами, які в хрестикові вбачають талісман від псування молока відьмами». Дослідник звернув увагу на те, що «среди густого облака суеверий, облегающего крестьян, поверья о ведьмах держатся чрезвычайно прочно, и всякая порча молока ныне, как и встарину, объясняется тем, что “видьма похотыла”» [20, с. 38].

Аналізуючи праці обох згаданих дослідників, помітно, що стимулом наносити оберегові позначки на глиняний посуд для гончарів був запит від споживачок-господинь. Саме попит на позначені хрестиками, «пупами» глечики заохочував гончарів виготовляти їх.

Зображення глечиків із хрестиками з території Полтавщини наведено в працях кінця XIX – початку XX ст.: «Гончарный промысел в Полтавской губернии» (1894), «Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Выпуск 1-ый. Типы украинской гончарной посуды» (1913) [4, с. 100, мал. 10; 22, табл. 4] із зазначенням, що це «глечики молочні», але про обставини нанесення магічного символу на такі посудини та його функції не зауважено.

Наступний потужний пласт дослідницьких студій датується кінцем 1920-х років. З-поміж інших вирізняються праці Євгенії Спаської та Лідії Шульгіної.

Є. Спаська була єдиним етнографом, яка найбільш детально описала звичай писати хрестик на глечикі та пов'язані з ним вірування на основі опитування. Улітку 1926 року, під час робочої поїздки на Чернігівщину з метою придбання експонатів для Кустарного відділу Київсько-

го сільськогосподарського музею, вона опитала одного з найстаріших гончарів с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту Дениса Федоровича Щербака. Респондент зазначив, що: *«Не всі гончарі це знають і роблять, а баби за такими глечиками страшенно побиваються, бо в них буває найкращий “збір” – одстоюється молоко на все горло»* [19, с. 35]. На питання Є. Спаської про різновиди посуду для спеціальних потреб, гончар розповів про «посні горщики», які використовують лише тричі на рік: на кутю (6 січня), напередодні Хрещення (18 січня) і на Головосіка (11 вересня) [19, с. 35]. («Посні», тобто нові, не використовувані [28].) Дослідниця простежила також паралелі між сутністю свята, під час якого наносилися хрестики на глечики, і очікуваним від зображення ефектом [19, с. 38–39, 41].

Стаття Л. Шульгіної «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі», опублікована в II томі збірника наукових праць «Матеріали до етнології» (Київ), досі залишається найповнішим описом цього відомого гончарського осередку. Дослідження написане на основі трьох її етнографічних «екскурсій» (кінець зими, осінь 1926 року, літо 1928 року). Праця характеризує Л. Шульгіну як талановитого і прискіпливого етнографа. Про це свідчить стиль написання, а також застосована нею методика: *«описуючи гончарство в Бубнівці я здебільшого спиралась на свої безпосередні спостереження, намагаючись, по змозі бачити все, що стосується гончарської праці, і записувала все під час роботи. Записуючи відомості, що їх подавали мені бубнівські гончарі, я намагалась передати їх точно в тій формі, як вони говорили»* [24, с. 112]. Варто зауважити, що в 1920-х роках в українській етнографії відбулося переосмислення методики збиральницької роботи. Зокрема, Антон Онищук, безпосередній керівник Л. Шульгіної, запропонував і впроваджував у роботу етнографів метод стаціонарного дослідження, який передбачав комплексне, довготривале вивчення «дослідних станцій» – сіл, цікавих народними промислами, підкреслював нерозривність явищ матеріальної й духовної культури народу [18]. Село Бубнівка на Поділлі стало однією з «дослідних станцій» української етнографії з легкої руки уродженця Вінниччини Юрія Александровича, який цікавився

історією гончарства та економічною складовою промислу [24, с. 111]. Л. Шульгіна мала вивчати *«техніку бубнівських гончарів та все те оточення, що в ньому відбувається їхня робота й пливе їхнє щоденне життя»* [24, с. 111–112]. У результаті такої детальної роботи «Віруванням, звичаям та забобонам» присвячено IX розділ фундаментальної статті. У її підрозділах (1. «Дні, коли не можна робити»; 2. «Забобони, зв'язані з виробом посуду»; 3. «Звичай при купівлі та ті, що стосуються нового посуду») та підрозділі 10. «Вірування та забобони» розділу XI «Кінцеві уваги» подано найдетальніші донині з опублікованих польових матеріалів і багато в чому унікальні відомості про «магічні» елементи в процесі виготовлення та купівлі глиняного посуду. Л. Шульгіна єдина, яка згадала виготовлений спеціальним способом посуд для надання йому «магічного» заряду: «прибутні ладущики», «горня з слимаків», «горня на відлів» [24].

У 1930-х роках після «розгрому» Української академії наук, музейних установ, репресій стосовно провідних етнографів вивчення цього напряму припинилося. Лише на хвилі перебудовчих процесів у СРСР підвищився інтерес до спадщини українців, з'явився доступ до забороненої в радянські часи літератури, зростає зацікавленість до духовної культури. У галузі народного гончарства це, зокрема, вилилося в праці Олеса Пошивайла (1993) [12], Ігоря Пошивайла (2000) [13], Костянтина Рахна (2012) [17], Людмили Меткої (2013) [9], Анатолія Щербаня (2014) [26] та ін. Але наприкінці 1980-х – на початку 2000-х років реалії народного життя, розвитку гончарства були іншими, ніж у 1920-х роках. В одних гончарних осередках воно назавжди занепало, в інших – працювали окремі гончарі. У Наддніпрянщині лише в Опішному (Полтавщина) воно розвивалося як масове виробництво, але не кустарне, як у давнину, а промислове. Відповідно, відшукати польові матеріали про архаїчну сторону народного життя – «магію» – у використанні гончарних виробів, було складно. Лише О. Пошивайло віднайшов окремі уривчасті відомості в Опішному (Полтавщина), Вербі та Олешні (Чернігівщина) [12, с. 270–271]. Тому в більшості випадків дослідники такого цікавого явища народної культури,

як магичні способи виготовлення, вибору і підготовки глиняного посуду до використання були вимушені інтерпретувати дані, зібрані попередниками.

Найповніше ці аспекти висвітлено в монографії О. Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993). У праці використано здебільшого матеріали з Лівобережної України, залучено значну кількість відомостей з Правобережної та Західної України. На підставі опрацьованих джерел та літератури – переважно опублікованих записів етнографів та народознавців першої половини ХІХ – другої половини ХХ ст., а також власних польових досліджень, здійснених в останній чверті ХХ ст., автор подав власне бачення побутування глиняного посуду в другій половині ХІХ–ХХ ст. Ідеться, зокрема, про роль обрядодій з глиняним посудом у процесі купівлі й уведення його в господарство. Згадав автор про «магічну» силу сіна (соломи), що потрапляло всередину посудини під час її транспортування, і «магічні» маніпуляції з новим, уже купленим глиняним посудом [12, с. 230–231, 232], навів також приклади «магічних дій» з глиняним посудом, пов'язаним з молочним господарством. О. Пошивайло дійшов висновку, що горщики та глечики були атрибутами відьомських чарів; хрещик на глечиках оберігав молоко від відьом, тобто був елементом охоронної магії; пуп-відросток на дні глечика зсередини, зроблений гончарем, – це джерело постійного прибування молока в глечик, гарантія його збереження і невичерпності [12, с. 266–267, 270–271, 275]. Використавши праці В. Щелоковської, Л. Шульгіної, Є. Спаської та інших і опираючись на власні уявлення, дослідник породив концепцію «магічності» у тлумаченні функцій та правил поводження з глиняним посудом, проте дещо гіперболізував окремі висновки. У ХХІ ст. ця праця стала однією з головних для представників новоствореної науки керамології, які деталізують і розвивають започатковані в ній напрями.

Найбільш активним дослідником символізму гончарних виробів у культурі слов'ян, місця і ролі гончарства в їх міфологічному світогляді став філолог Костянтин Рахно. Здебільшого використовуючи наведені О. Пошивайлом матеріали, дещо розширивши їх включенням

інших джерел, у тому числі зарубіжних, він досліджував проблеми, порушені в даній публікації [14; 15; 16; 17]. Дослідника приваблюють магичні та міфологічні аспекти дій, пов'язані з глиняним посудом. Згідно з його концепцією, ці дії відбивають сакралізований статус гончаря. К. Рахно значною мірою абсолютизує цей статус, а його поглиблені екскурси з визначення семантики та поширення окремих аспектів досліджуваної теми досить часто дискусійні.

Анатолій Щербань у праці «Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика» (2014) уперше прослідкував історію розповсюдження хрестоподібних знаків на посуді Лівобережної України від найдавніших часів до кінця ХІХ ст., подавши власне бачення їхньої семантики, залучивши записи етнографів першої третини ХХ ст. Учений дійшов висновку про те, що ці знаки на досліджуваній території використовувалися епізодично, у різні періоди історії гончарства, очевидно, під впливом зовні. Найімовірніше, вони виконували оберегову функцію [26].

Суперечливість поданих сучасними дослідниками тлумачень дає підстави знову звернутися до перегляду наявних на сьогодні джерел щодо так званих «магічних» способів приготування глиняного посуду до використання. Подамо якомога повніший опис усіх відомих фактів «магічної» підготовки глиняного посуду з точки зору господині-споживачки (а не сучасного інтерпретатора, який мислить інакше). Адже саме під її потреби гончарі, як то кажуть, годили, виробляючи посуд з «магічними» властивостями. У цьому вбачаємо наукову новизну дослідження. Відповідно, наведемо найбільш вірогідні інтерпретації описуваних явищ, зазвичай зроблені самими дослідниками, що їх фіксували. Звернемо увагу на деякі суперечливі моменти попередніх студій.

Зауважимо, що джерельна база стосується не всієї території Наддніпрянщини, а окремих гончарних осередків, які функціонували від крайнього заходу досліджуваної території до крайнього сходу. Археологічні матеріали хронологічно обмежені ХVІІІ–ХІХ ст., етнографічні – кінцем ХІХ–ХХ ст., що, з одного боку, свідчить про майже як двохсотлітню безперервність цієї традиції, а з другого, –

значною мірою ускладнює інтерпретацію матеріалів. Усвідомлюючи це, у подальшому викладі будемо розмежовувати дані по різних регіонах і хронологічних періодах (якщо вони різняться), що вважаємо науково обґрунтованим.

Першим і достатньо добре дослідженим способом «магічного» впливу на глиняний посуд є використання господинею глечиків з нанесеними гончарем найпростішими за формою прямими чотирикінцевими хрестиками [20, с. 38; 19, с. 35–41; 12, с. 270–273; 16, с. 120–128; 26].

У XX ст. жінки-господині, для яких виготовлявся такий посуд, вірили, що хрестики на глечиках оберігатимуть молоко в них від псування відьмами [20, с. 38; 12, с. 270], вважали, що в таких виробках буде кращий «збір» вершків [19, с. 38–39], або хотіли, «щоб корова давала багато молока і сметани було багато» [12, с. 271]. Усі твердження з точки зору господинь можуть бути пов'язані між собою, оскільки, якщо відьма не буде псувати молоко, відбирати з нього жир – вершків у глечику буде більше. Цікаво, що більшість інформаторів – гончарів, яких запитували дослідники про те, чому вони зображали на глечиках хрестики, мотивували цей факт тим, що «на базарі їх краще купували», «баби завжди надавали їм перевагу» [12, с. 270], «баби за такими глечиками страшенно побиваються» [19, с. 5]. Отже, респонденти повідомляли про те, що основним мотивом нанесення гончарями хрестиків на посуд було задоволення попиту споживачок на помічені таким чином виробки. Та й самі господині (збереглися записи лише з Куп'янського повіту, що на Харківщині) на денцях усього нового посуду ставили хрести вуглиною, а складаючи компоненти борщу в новий горщик, його спочатку перехрещували, а потім писали зовні п'ять хрестів (один на дні й чотири на боках) [1, с. 273]. Збереглися етнографічні записи про те, що такі знаки зображувалися впродовж кінця XIX – першої половини XX ст., хоча на Полтавщині віднайдені глечики з подібними хрестиками, датовані XVIII ст. [23, с. 63, рис. 18 : 3; 7, с. 159, рис. 1 : 4].

Досі не опубліковано жодного свідчення про використання такого посуду з хрестиками на інших територіях України, окрім Дніпровського Лівобережжя (Полтавщини, Сумщини, Чернігівщини).

Знайдені такі глечики в сусідній Курській області Російської Федерації [16, с. 121; 2, с. 212]. Ця територія збігається з місцем колишньої локалізації літописного племені сіверян, які у VIII–X ст. також використовували прямі хрести для орнаментування посуду [26]. Можна було б пов'язувати поширення такого звичаю в регіоні від цього племені, але нині прослідкувати зв'язок між хрестами сіверян і мешканців цього регіону у XVIII–XX ст. неможливо, оскільки в значному хронологічному проміжку часу подібних зображень хрестів на посуді не збереглося.

Техніка нанесення таких знаків відповідала орнаментальним традиціям, властивим гончарному центру, у якому виготовлялися ті чи інші посудини. Відповідно, більшість хрестів намальовано ангобами. Лише на глечику першої половини 1920-х років із с. Шатрище (Чернігівщина), основний орнамент якого було нанесено за допомогою лискування і прокочування штампом, хрестик був виконаний технікою вдавлення [19, с. 36–37]. На інших частинах посудин розміщувалися типові концентричні прямі і хвилясті лінії.

Детальний опис процесу нанесення гончарем хрестів на глечики здійснила лише Євгенія Спаська за свідченнями 1926 року одного з найстаріших гончарів с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. Вона з'ясувала, що хрестики він наносив на виробки лише один раз на рік – «в збірну чи Федорову суботу» (суботу першого тижня Великого посту), у той час, коли правилася служба в церкві, приблизно від її середини до кінця (період, що орієнтовно міг тривати від 30 хвилин до двох годин). Звичайно, майстер міг виготовити за цей час лише кілька десятків посудин. Тому такі виробки коштували вдвічі дорожче звичайних [19, с. 38–39]. Є. Спаська простежила паралелі між сутністю свята, під час якого зображувалися хрестики на глечиках, і очікуваним від зображення ефектом. Збірна субота в народному календарі вважалася суттєвим моментом концентрації життєвих благ [19, с. 41] – відповідно люди вірили, що у виготовлених цього дня глечиках, позначених хрестиками, концентруватиметься більше вершків. Тобто наявне одне свідчення про те, що і сам процес нанесення хрестів на глечики був ритуалізований.

Виходячи зі своєї концепції походження і семантики хрестоподібних знаків на посуді для молока, К. Рахно вважав записаний Є. Спаською звичай пізнім відголоском більш давніх традицій. Опитування гончарів, зроблені О. Пошивайлом у 1980-х роках, уже не містили інформації про те, що такі глечики виготовлялися саме в збірну суботу [16, с. 121]. Такі знання були втрачені, оскільки традиції українців були перервані.

Іноді хрестики зображували на посудинах, не пов'язаних з молочним господарством, – на тиквах і мисках [23, с. 66; 10, с. 17; 11, с. 188]. На миски хрестоподібні знаки іноді наносили на денця. Не вдаючись до дискусії з концепціями О. Пошивайла та К. Рахна про те, що символізував сам знак хреста і глечик з ним, констатуватимемо лише обереговий та благодатний сенс семантики хреста для господинь, що користувалися такою посудиною. Тобто хрест є виявом застосування гончарями і господинями охоронної «магії». Зображення хрестів з обереговою метою наносилися і на інші предмети. Наприклад, досі на Лівобережній Україні віруючі селяни малюють хрести у своєму господарстві на Хрещення (Йордан) та в Страсну п'ятницю. На Водохреща хрести тепер зображують переважно освяченою крейдою на дверях, воротах, вікнах, передніх кутах будівель. На Страсну п'ятницю їх малюють полум'ям освяченої («страсної») свічки на одвірках, балках тощо. Старі зображення, як правило, не витирають, а нові малюють або поверх їх, або на вільному місці поруч. Мета таких зображень – захист садиби від блискавки і нечистої сили. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перед освяченням дерев'яних будинків у кімнатах олійними фарбами малювали чотири хрести, які символізували чотирьох апостолів-євангелістів, про що свідчать відповідні підписи [25]. Наприкінці ХІХ ст. у Куп'янському повіті, наприклад, господині також наносили хрести ребром долоні на першу хлібину, яку ставили в піч, на пересіяне борошно, приготовлене для випікання паляниць, та на масло, яке ставили в горщику для зберігання в погріб [1, с. 275, 277, 300].

Другим дослідженим способом надання магичних функцій глиняному посуду є формування гончарем конічного чи циліндричного виступу (так званого «пупа»)

на внутрішньому боці денця глечика. Такі елементи формувалися на глечиках з Наддніпрянщини: Полтавщина [23, с. 59, 63, рис. 18 : 9], Куп'янський повіт Харківщини [1, с. 273], с. Громи на Черкащині [6, с. 147], с. Бубнівка (Вінниччина) [24, с. 168]. Їх також зафіксовано в інших регіонах розселення слов'ян, наприклад, у селах Гавареччина, Шпиколоси Золочівського району Львівщини [3, с. 122, 123], у селах Ставок та Меджибіж Летичівського району й у с. Загребля Ізяславського району на Хмельниччині [3, с. 123, 125], на хуторі Тетерівка, у с. Троянів Житомирського району, у с. Царівка Коростишівського району на Житомирщині [3, с. 124], у с. Залісці Збаразького району на Тернопільщині та в с. Вілія Гощанського району, у с. Кривиця Дубровицького району на Рівненщині [3, с. 125, 127], у с. Ольхівка Іршавського району на Закарпатті [3, с. 126], а також у Чехії, Словаччині, Угорщині [3, с. 128]. Мешканці Бубнівки, опитані Л. Шульгіною стверджували, що вірування про важливі функції «пупа» дуже давні, старовинні [24, с. 168], тобто гладушки, виготовлені в ХІХ ст., були також зроблені з «пупами». Про давність традиції виготовлення глечиків з «пупами» свідчило багато гончарів з різних осередків Західної України, опитаних Олександром Бобринським [3, с. 122–125]. Глечик з «пупом», знайдений у Полтаві Остапом Ханком, дослідник датував часом, не пізнішим ХІХ ст. [23, с. 59, 63, рис. 18:9]. Тобто звичай виготовлення глечиків з «пупами» і подібне пояснення їхнього призначення існували на території України від Заходу до Сходу здавна. Був він поширений і на сусідніх західних землях. Чим це можна пояснити? Спільний імпульс? Хто першим його кинув? К. Рахно пояснив це так: «Територіальне поширення цих звичаїв, у свою чергу, наводить на думку про їхній зв'язок зі скотарськими племенами Поділля, Буковини й Закарпаття доби ранньої бронзи, розселення яких сягало Середнього Полісся, а поодинокі культурні впливи простежуються й на Лівобережжі» [15, с. 87]. Хто знає давню історію нашого регіону, погодитися з таким твердженням не може. По-перше, і найголовніше, тому що між добою ранньої бронзи і сучасністю минуло понад чотири тисячі років. «Пупи» ж використовувалися

лише в ХХ ст. Нам не відомо (К. Рахно також не наводить подібних свідчень) про наявність таких елементів на ліпленому посуді. А саме такий посуд, за винятком короткого проміжку часу існування черняхівської культури (III–IV ст.), виготовляло населення згаданої дослідником території аж до початку II тис. н. е. Тобто корені широкого розповсюдження звичаю формувати «пуп» у глечиках слід шукати в часи, більш наближені до сучасності, зокрема, вірогіднішими здаються паралелі, наведені О. Бобринським, – знахідки із середньовічного Херсонеса (Крим) та Пліснеська (Львівщина) [3, с. 131–132]. Відомо, що Лівобережна Україна заселялася переважно в XVI–XVII ст. вихідцями з Поділля та Західної України. Вважаємо, що на Дніпровське Лівобережжя звичай виготовлення глечиків з «пупами» був принесений саме ними, але це питання виходить за межі нашого дослідження.

Л. Шульгіна зазначила, що «пуп» на дні мав кожен виготовлений бубнівськими гончарями гладущик (їх форми і розміри були різними [24, с. 148, мал. 15, 16, 17]). Дослідниця зауважила, що він витягувався з дна виробу в останній момент, коли посудина була вже сформована. Проте таким способом можна зробити лише невеликий за розмірами (заввишки до 1 см) виступ. Відомо, що гончарі робили і значно вищі «пупи». Зокрема, інформаторка Софія Ганчар повідомляла дослідниці про те, що «пуп великий сторчить у дні» [24, с. 168]. Такий «пуп» можна було сформувати лише способом, зафіксованим у західних регіонах України О. Бобринським: його наліплювали з окремого шматочка глини в той момент, коли посудина була «згончарована» на половину висоти [3, с. 122]. Л. Шульгіна зауважила про можливість появи «пупів» на глечиках «якимось примітивним технічним способом роботи», хоча потім сама ж її заперечила. Не підтвердив її й О. Бобринський, який спеціально досліджував це питання [3, с. 122]. Тобто виготовлення глечиків з «пупами» наприкінці XIX – ХХ ст., можна пояснити лише метою доброго «магічного» впливу на вироби. А стимулював їх виготовлення знову ж таки попит з боку споживачок. Опитані В. Щелоковською, Л. Шульгіною, М. Коекою й О. Бобринським респонденти однозначно стверджували, що

глечики з «пупами» вони купували для того, щоб у них більше зсідалося сметани. Лише О. Бобринський зафіксував той факт, що на Львівщині «пуп» символізував чоловічий статевий орган [3, с. 122–124]. Підтримуючи думку авторитетного дослідника і вважаючи теоретичні реконструкції О. Пошивайла та К. Рахна значно ускладненими, вважаємо, що «пуп» всередині глечика, найімовірніше, – фалічний символ, що покликаний плодити, примножувати.

У такому разі накопичення в глечику з «пупом» більшої кількості вершка, ніж у посудині без нього, можна пояснити через імітативно-контактну магію. Це пояснення підтверджує й архаїчний спосіб купівлі таких глечиків, занотований В. Щелоковською, Л. Шульгіною та О. Бобринським. В. Щелоковська стверджувала, що в Куп'янському повіті господині, купуючи нові глечики, не брали їх за вінця, а опускали всередину руку, перевіряли, чи є на дні «пуп» [1, с. 273]. Л. Шульгіна записала свідчення від Титяни Ганчар (саме «Титяни») та Гані Ганчар з Бубнівки про те, що господині, купуючи глечики, засували в них руку «кілько засягне», не ставили їх потім на землю і казали тихенько: *«До половини сметани, до половини сиру, а сироватки нема, бо з'їст дурна»*. Купували глечики, не торгуючись [24, с. 169]. О. Бобринський від старого гончаря А. Т. Коробочки із с. Ставки (під Меджибожем) Летичівського р-ну Хмельницької обл. зафіксував найскладніший обряд купівлі посуду. За його словами, господині діяли дуже дивно, купуючи в нього гладушки, ніби вони «відьмачки». Спочатку вони присідали над гладущиком, опускали в нього «човником» пальці правої руки так, щоб вони торкалися «пупа», і починали щось нашіптувати. На думку гончаря, вони зверталися до «пупа» зі словами «Давай більше сметани», «Давай більше масла» і т. п. Потім питали, скільки коштує гладущик, і, не торгуючись, купували його [3, с. 124].

Л. Шульгіна записала спогади мешканки Бубнівки про те, що гладущиків найбільше замовляли гончареві в піст *«і все загадують з пупами, пуп великий сторчить у дні»* [24, с. 168]. Але в цьому випадку ніякої магії шукати не доводилося. У піст найбільше використовували гладущиків для відстоювання молока, оскільки в цей

період родина утримувалася від вживання скоромного, тож підзбирували вершки, з них робили сметану й масло, з кисляку – сир та сироватку.

Натирання глечика свяченим салом частково пов'язане з імітативною магією, але в тому є й раціональне зерно (зменшити пористість черепка) [1, с. 273; 24, с. 169]. Інформаторка Софія Ганчар з Бубнівки була впевнена в тому, що таке натирання було ефективним лише для глечиків з «пупом» [24, с. 169].

О. Бобринський звернув увагу на магічність іншого символу, вдавлення-«мітки», що ставився на вуха не лише глечиків, але й інших посудин. За матеріалами із Західної України, «мітка» символізує жіночу статеву ознаку [3, с. 122–124]. На досліджуваній нами території посуд з такими мітками був досить поширеним, але свідчень про їх магічну функцію жоден з дослідників не опублікував. Тому в цій статті зупинятися на них не будемо.

Наступну інформацію взято зі статті В. Щелоковської. Господині Куп'янського повіту, як і повсюдно в Україні, вибираючи новий горщик, стукали по ньому рукою і прислуховувалися, як він звучить. Вважали, що глухий звук свідчить про те, що це «горшок» – борщ у ньому не буде вдаватися, а дзвінкий – «горщиця» – усе зварене в посудині буде смачним [1, с. 273]. Раціональний сенс у такій перевірці очевидний. Дзвінкий звук від постукування утворюється в добре випаленому горщику без прихованих дефектів. У такому горщику й буде вдаватися будь-яка страва. Глухий звук буде утворюватися в недопаленому виробі чи такому, що має тріщини. Очевидно, він слугуватиме недовго, страви в ньому не будуть вдаватися, можливо з причини швидшого випаровування рідини. Водночас не варто виключати і «магічну» складову такого порівняння. «Горщиця» – жіночого роду [12, с. 229]. Саме жінка народжує дітей, готує страви, вона господиня в хаті, біля печі. Про те, що вибір «горщиці» має не лише раціональний сенс свідчить також вибір діжі – купуючи її, господиня перераховувала «трості», з яких її було складено: «діжа, діж, діжа, діж». І неодмінно треба було, щоб закінчувалося «діжею». В іншому випадку тісто не вдалося б [1, с. 274]. При виборі глечика не радили видувати з нього

солому. Вважали, що в такому випадку і сметана буде «дутись» [1, с. 273].

Л. Шульгіна – єдина з дослідниць, котра опублікувала факти виготовлення на замовлення інших глиняних посудин побутового призначення з магічними властивостями. Найперше вона подала відомості про «прибутні ладущики» (гладущики). Вважалося, що тільки в таких гладущиках був гарний збір вершків, сиру та масла. Вони були добрими на «спрат» – завжди наповненими сметаною [24, с. 167]. Бубнівські селянки вірили, що кількість та якість молока, що зберігатиметься в гладущику, залежить від того, як його зроблено. Тому дорожче платили за «правильно» виготовлений гладущик, бо примічали, що в ньому завжди буде повно, а з «неприбутніх гладущиків не буде пользи» [24, с. 167]. «Прибутні ладущики» гончарі повинні були виготовляти обов'язково натщесерце, до сходу сонця. Щодо дня їхнього виготовлення, свідчення респондентів різнилися. Герасим Бевс стверджував, що їх краще робити в першу суботу зростаючого місяця (коли місяць у підповні). За свідченням Гані Ганчар, одні гончарі робили у вищезгадану суботу, інші – у будь-яку суботу. Деякі з них до сходу сонця ішли до криниці й казали: «я прийшов по воду, гладущики робити на сир, на сметану, на масло». Набирали води і тією водою поливали глей, місили його і починали виготовляти «прибутні ладущики», примовляючи «роблю ладущика на сир, на сметану, на масло». За словами Якіма Герасименка, їх могли робити і в п'ятницю, і в суботу – «це байдуже», аби натщесерце та до сходу сонця [24, с. 167]. Аналізуючи свідчення, записані Л. Шульгіною, можемо стверджувати про наявність розбіжностей у тлумаченні гончарями дня, коли необхідно виготовляти «прибутні ладущики», що може свідчити про початок нівеляції гончарських вірувань, пов'язаних із цим посудом.

Дуже поширеним, за спостереженнями Л. Шульгіної, було вірування про те, що горнята (невеликі горщики) на сметану, на замовлення господинь, мали бути зробленими зі «слимаків», тобто з глини, що збирається в гончаря на руках під час роботи. У цьому випадку маємо справу з імітативною магією. Господині вірили, що збиратимуть сметану, як гончар «слимаки з пальців збирає», що саме в такому

горняті сметана буде маснішою, густішою [24, с. 168].

У цій частині статті вважаємо доцільним зупинитися на короткому описі процесу виготовлення сметани, сиру і масла, для яких призначені вищеописані посудини з магічними властивостями. Використаємо найдетальніший донині етнографічний опис, наведений В. Щелоковською. Глечики з молоком, призначені для сметани, улітку ставили в погребі, а взимку – у хаті, у шафі чи на полиці. Приблизно через три дні молоко скисало, а сметана збиралася зверху. Тоді її обережно збирали ложкою, щоб не зачепити кисляку і складали в горщик (у Бубнівці це було горня зі «слимаків»). Із кисляку відтоплювали сир. Потім його складали у спеціальну сумку і пригнічували каменем, щоб видалити лишки сироватки. Сметану, призначену для виготовлення масла, спочатку відтоплювали і ставили в погріб для загусання. Через два дні її вносили в хату, зливали сироватку і збивали масло качалкою чи спеціальною «колотушкою». Потім, зливши «підсметання» (сколотини), масло промивали холодною водою, затовкували в горщик, присолювали і ставили на зберігання в погріб [1, с. 300]. Описані «магічні» вироби були потрібні між часом надою молока і пересипанням готового продукту в іншу посудину. Глечики з «пупом» призначалися для збільшення жирності молока. Хрестик на глечиках мав оберігати поставлене для скисання молоко від відьом, які, за народними уявленнями, намагалися ним заволодіти за допомогою чар. У горнятках «зі слимаків» сметана, зібрана з «правильного» глечика, мала стати густішою, маснішою.

Отже, вищеописані глиняні вироби, наділені «магічними» властивостями, були загальнопоширеними на Наддніпрянщині в межах певного гончарного осередку і оточуючих його населених пунктів («прибутні ладушки» і горнята «зі слимаків» у Бубнівці); у межах певного регіону – частини лісостепової зони Дніпровського Лівобережжя («глечики з хрестиками»); у межах широкої території від крайнього заходу до крайнього сходу (глечики з «пупами»). Вірили, що такі вироби принесуть благодать у родину. Тому, очевидно, самі споживачки не вважали такі дії «чарами». Це була звичайна практика, притаманна «знаючим» господарям. При-

наймні, про це свідчать усі опрацьовані матеріали. Та частина гончарів у другій половині 1920-х та в 1960-х роках ставилася до ефективності таких дій скептично [24, с. 168; 3, с. 124–125], вважаючи їх «жіночою вигадкою».

Зовсім інший сенс мав посуд «на відлів». Це був горщик невеликого розміру чи глечик, зроблений для чарівництва, пов'язаного з нечистою силою, відьмами, знахарками. Вважалося, що «такий горщик, на відлів роблений, дуже до папороті здатний, як папороть цвіте» [24, с. 168]. Гладущик використовували для відбирання в чужих корів молока. Враховуючи етимологію слова «відлів», вважаємо цю функцію головною в даному типі посуду. Тому не дивно, що їх робили «навпаки» від звичайного – долонями всередину й обертали гончарний круг під себе [24, с. 168]. Такий прийом досить часто використовувався в народній магії та чарівництві.

В українському суспільстві, принаймні від запровадження християнства (саме з цього часу збереглися писемні джерела, що дозволяють описувати аспекти духовної культури з позицій частини тогочасного суспільства), існує боязнь робити чари, бо це гріх, і майбутня розплата чекатиме неминуче. Проте гріхом з-поміж описаних вище магічних дій вважалося лише виготовлення посуду «на відлів» [8, с. 69]. Відповідно, гончарі боялися виготовляти такі вироби, оскільки за це могла наступити кара: *«буває руки виверне або покрутит, чи так що, боронь Боже, трапиться. Хто зна що воно, через це опасуються робити»* [24, с. 169]. І не дивно, оскільки такі вироби, за побутуючими в Бубнівці повір'ями, виготовлялися для чародійства відьмам і жінкам, які володіли особливими знаннями. Тому, очевидно, боячись поголосу, що вона «відьма», жінки не купляли посуду «на відлів» у гончарів свого села [24, с. 169].

Таким чином, етнографічні матеріали свідчать, що господині Наддніпрянщини, принаймні від кінця ХІХ ст. (можливо й раніше), використовували у своєму господарстві посуд, виготовлений спеціальним способом, у певний день, час («глечики з хрестиком», «горнята на відлів», «горнята з слимаків»), з особливими елементами («глечики з хрестиком»). Вони досить часто замовляли такий по-

суд у гончаря. Гончарі й самі, враховуючи попит на «спеціальні» посудини, виготовляти їх на продаж. Під час купівлі таких виробів та введення їх у господарство знаючі господині проводили певні магичні дії, дотримуючись звичаю. Усвідомлення «магічності» посуду, виготовленого з елементами гончаревої «магії», та «магічності» маніпуляцій під час купівлі й уведення його в господарство, було свідомим, узвичаєним, нормою. Використання окремих схожих уявлень (наприклад, щодо глечиків з «пупом»), пов'язаних з таким посудом на значній території, очевидно, свідчить про те, що це залишки давніх вірувань. Разом з тим «глечики з хрестиком», наприклад, трапляються на меншій території, що може пояснюватися специфічними факторами впливу на їхню появу. Унікальність записів Л. Шульгіної про «прибутні ладущики», посуд «на відлів» та горнята зі «слимаків» можна пояснити як багатством бубнівських вірувань і їхнім тривалим зберіганням, так і певним етнографічним талантом дослідниці, яка змогла «витагнути» з респондентів ту інформацію, яка зазвичай приховується від дослідників.

Господині в XIX–XX ст. не розділяли магичні і не магичні способи приготування глиняного посуду до використання. Керуючись усталеними в традиційному суспільстві на певній території традиціями, які опиралися на передану предками звичаєвість, вони проводили «іраціональні» з позиції сучасності дії, спрямовані на примноження вмісту посуду і захисту його від негативної дії «злих» сил. Пошуки глибших коренів цих дій вважаю досить суб'єктивними. Їх переконливість залежить від ступеня підготовленості інтерпретатора, використовуваної джерельної бази та внутрішніх установок.

Література

1. В. Ш. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами // Этнографическое обозрение. – 1899. – № 1. – С. 266–322.
2. Брыжик Т. Г. Рассказы о глиняной игрушке. – Старый Оскол : ООО «ТНТ», 2007. – 380 с.
3. Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике // Украинское

гончарство: научный сборник за минулі літа. – К. ; Опішне, 1993. – Кн. 1. – С. 120–135.

4. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. – Полтава : типолитография Л. Фришберга, 1894.

5. Курчів Р. Наддніпрянина // Мала енциклопедія українського народознавства / [за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра іст. наук, проф. С. Павлюка]. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2007. – С. 368.

6. Коека М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області // Українське Гончарство. Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 147.

7. Луговий Р. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 159–161.

8. Мельничук Л. Етнопедагогічні традиції подільського гончарства / Л. Мельничук // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 12. – С. 67–70.

9. Метка Л. Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок XXI століття) [текст] : монографія / Л. Метка. – Полтава : АСМІ, 2013. – 248 с.

10. Міщанин В. Словник гончарів Глинського, Малих Будищ, Старих Млинів, Хижняківки // Матеріали до Національного словника «Українські гончарі». – Опішне : Українське народознавство, 1999. – Кн. 1. – 368 с.

11. Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX – XX століття). – Опішне : Українське народознавство, 2005. – 304 с.

12. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – К. : Молодь, 1993. – 408 с.

13. Пошивайло І. Феноменологія гончарства: семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне : Українське народознавство, 2000. – 432 с., іл.

14. Рахно К. Ю. Горщик і горщиця: феноменологічний вияв метафізики статі / К. Ю. Рахно // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 76–84.

15. Рахно К. Купівля молочного посуду як вияв жіночої господарчої магії // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 34. – С. 84–88.

16. Рахно К. Ю. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири // Материалы VI Всероссийской с международным участием научно-практической интернет-конференции «Сибирский субэтнос: культура, традиции, ментальность». – Красноярск :

РІО КГПУ ім. В. П. Астафьева, 2010. – С. 117–131.

17. *Рахно К.* Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів. – Полтава : АСМІ, 2012. – 433 с.

18. Следственное дело Шульгиной Лидии Саввишны. Справа № 6003 // Центральный архив громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 33929, 18 арк.

19. *Спаська Є.* Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // Матеріали до етнології й антропології. – Л., 1929. – Т. 221–222. – Ч. 1. – С. 35–41.

20. *Сумцов Н. Ф.* Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). – Х. : типолитография «Печатное дело» кн. К. И. Гагарина, 1902. – 57 с.

21. *Твердохлебов А.* Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 году // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х. : типография губернского правления, типография окружного штаба, 1885. – Вып. 30. – 52 с.

22. Украинское народное творчество. Серия VI. Гончарные изделия. Вып. 1. Типы украинской гончарной посуды. – Полтава : Издание кустарного склада Полтавского губернского земства, 1913. – 29 с.

23. *Ханко О. В.* Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх досліджень //

Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – Чис. 1/2. – С. 54–66.

24. *Шульгіна Л.* Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріали до етнології. – К. : Всеукраїнська академія наук, 1929. – Т. 2. – С. 111–200.

25. *Щербань А. Л.* Зображення християнських символів у підземеллях Опішного // Матеріали научно-практичної конференції «Освоение подземного пространства Харьковщины». – Х., 2010. – С. 30–34.

26. *Щербань А. Л.* Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А. Л. Щербань // Культура України. – Х. : ХДАК, 2014. – С. 83–90.

27. *Щербань О.* Нотатки про традиційні правила поводження з новим глиняним посудом // Український керамологічний журнал. – 2004. – № 4 (14). – С. 91–94.

28. *Щербань О.* Український празниковий глиняний посуд (кінець XIX – перша половина XX століття) // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу. Зб. наук. пр. / Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – Одеса : Одеська міська друкарня, 2011. – С. 335–343.

29. *Щербань О.* Глиняний посуд у народній культурі харчування українців через призму дослідження Варвари Щелоковської // Народна творчість та етнологія. – 2014. – № 2. – С. 86–93.

SUMMARY

From the point of view of modern researcher the earthenware crockery has been surrounded with rational and so called “magical” actions of the women-mistress or the potter under her influence, which are used to secure long age, fruitful use of the plates and dishes, the dispensation of it with protective properties, assist to the family well-being. It's a high time to analyze objectively a picture of the “magic” of female actions (sacred and profane) at the dishes against a background of mosaic panorama of folk perception of the world, the peculiarities of cultural and historical traditions of Ukrainians. It is important to understand whether this is “magic” when the mistress has executed a number of common actions and if we may all irrational actions of our ancestors call “magic”? Considering this problem it is necessary to take into account the assiduous attention to it, specificity of ethnological works of different ages and the level of awareness and “erudition” of the mistresses at housekeeping. The proposed article is devoted to the elucidation of the theme of “magic” actions of the potter in the manufacturing process, women-mistress when buying and preparing the earthenware crockery for use. This article is devoted to Naddniprovyanshchyna, the unexplored region in this sense.

Keywords: Naddniprovyanshchyna, ethnology, the earthenware crockery, tradition, symbol, umbilicus, mark, culture of nourishment of Ukrainians, magic, jug, pot, woman, potter.